

**ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԱՂԻԲԵՋԱՆԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՁ
(1920-1940-ԱԿԱՆ ԹԹ.)**

ԷԴՈՒԱՐԴ ԶՈՀՐԱԲՅԱՆ, ԱՐՇԱԼՈՒՅՍ ՏԵՏԵՅԱՆ

Բանալի բառեր – Խորհրդային Ադրբեջան, Իրանական Ադրբեջան, խորհրդա-իրանական հարաբերություններ, Ադրբեջանի դեմոկրատական կուսակցություն

ՆԵՐԱՄՈՒԹՅՈՒՆ

Տարիներ շարունակ ադրբեջանական պետական, հասարակական, մշակույթի և գիտության գործիչների կողմից պարբերաբար բարձրաձայնվող «մտահոգությունները» Իրանում ապրող մի քանի միլիոն ադրբեջանցիների իրավունքների վերաբերյալ դառնում են լուրջ հակասությունների պատճառ Իրանի և Ադրբեջանի փոխհարաբերություններում: Իրանական կողմին բնականաբար մտահոգում են ադրբեջանական պաշտոնյաների և հասարակական գործիչների կողմից Իրանական Ադրբեջանի նկատմամբ չքողարկված հավակնությունները¹: Ադրբեջանում պարբերաբար շահարկումների առարկա է դառնում Իրանում ապրող ադրբեջանցիների թիվը: Որոշ հետազոտողներ նշում են, որ Իրանական Ադրբեջանում ապրում են 30-40 միլիոն ադրբեջանցիներ²: Գաղտնիք չէ, որ Իրանի ադրբեջանցիներով բնակեցված հյուսիսային շրջանների նկատմամբ հավակնությունները դուրս են գալիս ադրբեջանական ազգայնականություն շրջանակներից և դառնում են պանթուրքիստական ծրագրերի առանցքային բաղադրիչ:

¹ 2012թ. Ադրբեջանի Միասնական Ժողովրդական ճակատի նախագահ Գուդրաթ Հասանգուլին առաջ քաշեց Ադրբեջանի Հանրապետությունը Հյուսիսային Ադրբեջան վերանվանելու հարցը: *Азербайджан как две страны одного народа* <https://www.svoboda.org/a/24475332.html> (մուտք՝ 01.06.22)

² 1999 թ. Ադրբեջանի արտաքին գործերի նախարար Ն. Նազարովը "Transitions" ամսագրին տված հարցազրույցում նշում էր, որ Իրանում ապրում են 20-30 միլիոն ադրբեջանցիներ: Զ. Բժեզինսկին իր «Մեծ շախմատային տախտակ. Ամերիկայի գերիշխանությունն ու նրա աշխատազանգվածային հրամայականները» գրքում նշում է 20 միլիոն թիվը: Ռուս փորձագետները նշում են տարբեր թվեր՝ պատմական գիտությունների դոկտոր Օ. Ժիգալինան՝ 11,5 միլիոն, իսկ Գ. Ստարչենկովը՝ 15 միլիոն: Куртов А., А., *Азербайджан – Иран: пока проблем в отношениях соседей больше, чем решений*, с. 227, Независимый Азербайджан: новые ориентиры: в 2-х т., Под ред. Е.М. Кожокина, РИСИ, М., 2000.

Դրա վկայությունը Թուրքիայի նախագահ Ռեջեփ Թայիփ Էրդողանի 2020 թ. նոյեմբերին Բաքվում կայացած շքերթի ժամանակ «Արագ» բանաստեղծությունից արված մեջբերումներն էին¹:

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո Իրանական Ադրբեջանի հարցն ընդգրկվել է նաև Արևմուտք-Իրան հակասությունների ոլորտում: Պատահական չէ, որ Իրանական Ադրբեջանում հաճախ բողոքի ակտեր է բարձրանում այն ժամանակահատվածում, երբ Արևմուտքի և Իրանի հարաբերությունները սուր բնույթ են ստանում:

Իրանում ապրող ադրբեջանցիների հիմնահարցը հմտորեն օգտագործում էին ԽՍՀՄ իշխանությունները իրենց աշխարհաքաղաքական ծրագրերի համատեքստում՝ Իրանից զիջումներ կորզելու համար: Իրանական Ադրբեջանը Խորհրդային Ռուսաստանի, այնուհետև Խորհրդային Միության իշխանության կողմից դիտվում էր որպես արևմուտքի ազդեցության սահմանափակման առանցքային ոլորտ՝ ինչպես Իրանում, այնպես էլ Մերձավոր և Միջին Արևելքում: Այդ նպատակով խորհրդային իշխանությունները համակողմանի աջակցություն էին ցուցաբերում Իրանում ապրող ադրբեջանցիների շրջանում ադրբեջանական ազգային ինքնագիտակցության ձևավորմանը:

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԱՂԲԵՋԱՆԻ ՀԻՄՆԱՀԱՐՅԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ԻՐԱՆԻ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ 1920-ԱԿԱՆ ԹԹ. ՄԿՋԲԻՆ

1920 թ. Խորհրդային Ռուսաստանը քայլեր ձեռնարկեց Անդրկովկասի խորհրդայնացման ուղղությամբ: 1920 թ. ապրիլի 28-ին «կարմիրները գրավեցին Բաքուն առանց մի գնդակ արձակելու»²: Հետագա տարիներին խորհրդային իշխանությունները ընդգծված հոգաձություն էին ցուցաբերում Ադրբեջանի նկատմամբ: Ադրբեջանական պատմության նարատիվի ձևավորումը, ինքնության կայացմանն ուղղված քայլերը, հարևանների տարածքների հաշվին զիջումները, թույլ են տալիս եզրակացնել, որ խորհրդային իշխանության համար Խորհրդային Ադրբեջանն ուներ կարևոր նշանակություն մի քանի առումներով.

- Առաջին հերթին խորհրդային իշխանությունները լավ էին հասկանում Թուրքիայի պանթուրքսիտական ծրագրերի համատեքստում Ադր-

¹ Իրանը բողոք է հայտնել Էրդողանի հայտարարության կապակցությամբ <https://www.azatutyun.am/a/30995921.html> (մուտք՝ 01.06.22)

² «Յառաջ» օրաթերթ, 30 ապրիլ 1920:

բեջանի տեղն ու դերը, որը յուրօրինակ կամուրջ էր դեպի միջինասիական երկրներ:

- Երկրորդ՝ Ադրբեջանը որպես մահմեդական երկիր, կարող էր դառնալ ոչ միայն ԽՍՀՄ-ում ապրող մահմեդականների, այլև նաև մուսուլման աշխարհի համար նախօրինակ՝ սոցիալիստական գաղափարախոսության տարածման տեսանկյունից:

- Երրորդ՝ Ադրբեջանը սահմանակցում էր Խորհրդային Միության և Արևմուտքի հակասությունների գլխավոր տարածաշրջաններին՝ Մերձավոր և Միջին Արևելքին: Այսպես, Ադրբեջանը կարևոր նշանակություն էր ձեռք բերում նաև Իրանի նկատմամբ ռազմավարության մշակման համատեքստում:

- Չորրորդ՝ ԽՍՀՄ համար կարևոր նշանակություն ունեին Ադրբեջանի նավթի և գազի պաշարները:

Ադրբեջանի խորհրդայնացումից մի քանի օր անց սկսվեց Էնգելիի գործողությունը, որի նպատակը պարսկական նավահանգստում ապաստան գտած սպիտակգվարդիական շարժման նավատորմի զավթումն էր: 1920 թ. մայիսի 18-ին գրավվեց Էնգելին, այնուհետև՝ Ռեշտը: 1920 թ. մայիսի 23-ին Խորհրդային Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողկոմ Գ. Չիչերինը Պարսկաստանի իշխանություններին ուղղված հաղորդագրության մեջ նշում էր, որ ողջ գործողությունը տեղի է ունեցել առանց իշխանությունների գիտության: Խորհրդային զորքերը կլքեն Պարսկաստանի տարածքը և կվերականգնվի նաև նավարկությունը Կասպից ծովում¹:

Դեռևս մինչև Ադրբեջանի խորհրդայնացումը, 1920 թ. ապրիլին Թավրիզում ապստամբություն էր բռնկվել «Իրանի դեմոկրատական կուսակցության» ղեկավար շեյխ Մոհամմադ Խիաբանիի գլխավորությամբ: Փաստերը ցույց են տալիս, որ վերջինս թեև պահանջում էր որոշակի ինքնավարություն Իրանական Ադրբեջանի համար, սակայն Իրանի կազմից դուրս գալու պահանջ առաջ չէր քաշում: Դրա վկայությունն այն փաստն էր, որ 1920 թ. հունիսին Ադրբեջանը վերանվանվեց Ազադիստան (Ազատության երկիր)²: Այսպես Խիաբանին և իր կողմնակիցները ցույց էին տալիս, որ որևէ առնչություն չունեն Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետության հետ, որը համագործակցում էր Մեծ Բրիտանիայի, նաև Ի-

¹ «Յառաջ», 26 մայիս 1920:

² **Еганян Г. М.**, О характере национально-освободительного движения в Иранском Азербайджане в 1917-1920 гг., Известия Академии наук Армянской ССР, Общественные науки, N 11-12, 1959, с. 54.

րանի Վոսուղ օդ Դոուլէի կառավարության հետ¹: Ադրբեջանցի պատմաբան Ս. Ալինն իր «Իրանի պատմությունը» գրքում գրում է, որ տարիներ շարունակ Խիաբանիի վերաբերմունքը ինչպես Ադրբեջանի Հանրապետության, այնպես էլ Խորհրդային Ադրբեջանի նկատմամբ դիտավորյալ խեղաթյուրվել է: Խիաբանին հայտարարել էր, որ եթե բոլշևիկները փորձեն բռնազավթել իրանական տարածքի որևէ հատված, ապա Իրանական Ադրբեջանի ժողովուրդը մինչև վերջին մարդը կպայքարի նվաճողների դեմ²:

Խորհրդային իշխանությունները կապեր հաստատեցին նաև ջանգալիական շարժման առաջնորդ Քուչեկ խանի հետ³: 1920 թ. հունիսի 4-ին հռչակվեց Գիլյանի խորհրդային հանրապետությունը:

Վերոնշյալ բոլոր գործողությունների իրականացման և գործիչների հետ կապեր հաստատելու գործում առանցքային նշանակություն ուներ Խորհրդային Ադրբեջանի պետական և կուսակցական ղեկավարությունը՝ Հեղկոմի նախագահ Ն. Նարիմանովի գլխավորությամբ: Էնգելիի ողջ գործողությունը պետք է իրականացվեր Խորհրդային Ադրբեջանի կողմից: Իրանական նավահանգիստ մտնող նավերը հանդես էին գալու Խորհրդային Ադրբեջանի դրոշի ներքո⁴:

Մոսկվայում Խորհրդային Ադրբեջանի ներկայացուցիչ Բ. Շախտատինսկին 1920 թ. սեպտեմբերի 20-ին նամակով դիմում է Վ. Լենինին՝ առաջարկելով Ադրբեջանում, Իրանում և Թուրքիայում աշխատանքը վստահել Ն. Նարիմանովին, թույլ տալ նրան ընտրել աշխատակիցներ, քանի որ նա լավ գիտի տեղական բարքերը և զանգվածների հոգեբանությունը⁵: Այսպես, ադրբեջանցի բոլշևիկները ի դեմս Ն. Նարիմանովի, փորձում էին լուծել Իրանական Ադրբեջանի հիմնահարցը:

¹ **Բայրուդյան Վ.**, Իրանի պատմություն (հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը), Եր., 2005, էջ 584:

² **Алиев С., М.**, История Ирана. XX век, М., Ин-т востоковедения РАН, 2004, с. 114:

³ Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Գ. Սասարյանն իր «Իրանի էթնիկ կառուցվածքը. Արիական տարածությունից մինչև ադրբեջանական առասպելը» (Этническая композиция Ирана: От «Арийского простора» до Азербайджанского мифа), գրքում բերում է «Ջանգալ» թերթում՝ 1919 փետրվարի 7-ին տպագրված խմբագրական հոդվածը: Հոդվածի անանուն հեղինակը գրում էր. «Այսօր նրանք վերցրել են «Ադրբեջան» անունը: Ինչո՞ւ: Ի՞նչ նպատակով... Մովորական թատրոն են բեմադրել և մեզ հորդորում են ընդունել դա: Ի՞նչ ուրախություն, ի՞նչ երջանկություն: Եթե յուրացնելով «Ադրբեջան» անունը, մեր մահմեդական եղբայրները նշում են, որ Կովկասը ցանկանում են միացնել Իրանին, ապա թող ասեն, որ Հարավային Կովկասը Իրանի մաս է: Асатрян Г., Этническая композиция Ирана: От «Арийского простора» до Азербайджанского мифа, Ереван, с. 74.

⁴ **Гасанлы Дж.**, «Иранская эпопея» большевиков и углубление конфликта на Южном побережье Каспия (1920-1921 гг.), Кавказ & Глобализация, Том 6, Выпуск 1, 2012, с. 139:

⁵ Նույնը՝ էջ 155:

Տեղական բարքերին լավատեղյակ լինելը, մուսուլման գանգվածների վրա ազդեցությունը, նախկին իշխանությունների՝ մուսավաթականների ակտիվությունը չեզոքացնելու հարցը պարբերաբար շահարկվում էր Ն. Նարիմանովի կողմից նաև Լեոնային Ղարաբաղի, Զանգեզուրի հարցում: 1920 թ. հունիսի 27-ին Վ. Լենինին ուղղված հեռագրում Ն. Նարիմանովը գրում է, թե Հայաստանի հետ վիճելի տարածքների մասին որոշումով իբր Մոսկվան ուժեղացրել է մուսավաթականներին, ովքեր կոմունիստներին մեղադրում են Ադրբեջանը ծախելու մեջ և որ իրենք կորցնում են ազդեցությունը մուսուլմանական գանգվածների վրա¹:

Հայտնի է, թե ինչ ճնշում էր գործադրում Ն. Նարիմանովը Ղարաբաղի հարցում խորհրդային իշխանությունների վրա: Գ. Չիչերինի վրա ճնշումն այնքան բացահայտ էր, որ դա զգացել էին նաև հայ պատվիրակները: Լ. Շանթը 1920 թ. հուլիսի 1-ին Երևան ուղարկած հեռագրում ընդգծում էր, որ «միակ դժվարությունը Ադրբեջանի սահմանն է, որովհետև Բաքվից ամեն կերպ աշխատում են խանգարել պայմանագրի կնքումը»²:

Հատկանշական է, որ Ն. Նարիմանովը մեծ ակտիվություն էր ցուցաբերում Կոմինտերնի Գործադիր Կոմիտեի անդամ Մամեդ Հասան Սուլթանզադեին (Ավետիս Սուլթանի Միքայելյան) չեզոքացման ուղղությամբ: Հայտնի է նաև Նարիմանովի թշնամական վերաբերմունքը Անաստաս Միկոյանի նկատմամբ: Նա Գիլանում խորհրդային իշխանությունների ձախողումների մեջ մեղադրում էր մի քանի «անպատասխանատու դեմքերի»՝ առաջին հերթին Միկոյանին, ինչպես նաև Գոգոբերիձեին, Լուինաձեին: Ըստ Նարիմանովի, Միկոյանը մոլորեցրեց կուսակցական ղեկավարներին և ձախողեց գործողությունը՝ ստիպելով «մահվան քայլերգ երգել պարսկական հեղափոխության համար»³:

Ակնհայտ է, որ 1920-ական թթ. Իրանական Ադրբեջանի Խորհրդային Ադրբեջանին միացնելու հարցը չէր մտնում բոլշևիկյան ղեկավարություն ծրագրերի մեջ: Դա ադրբեջանական կուսակցական գործիչների անձնական նախաձեռնությունն էր: Ադրբեջանական կոմունիստների ջանքերն ի չիք դարձան՝ 1921 թ. փետրվարի 26-ի խորհրդա-իրանական պայմանագրի ստորագրումից հետո: Իրանական Ադրբեջանի հարցում ձախողումը ադրբեջանական կոմունիստների կողմից ներկայացվեց իբրև կուսակցության շարքերում պատակովածության հետևանք: Սակայն, կար

¹ Հայոց պատմություն, Խմբ. խորհուրդ՝ Վ. Բարխուդարյան և ուրիշ., Հ. 4, Գիրք I, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945 թթ.), Եր., 2010, էջ 245:

² Նույն տեղում:

³ **Гасанлы Дж.**, «Иранская эпопея» большевиков и углубление конфликта на Южном побережье Каспия (1920-1921 гг.), էջ 154:

մեկ այլ կարևոր հանգամանք. Իրանական Ադրբեջանի բնակչությունը չուներ հստակ ազգային ինքնագիտակցություն և ադրբեջանական ժողովրդին պատկանելության զգացում: Նույնիսկ տարիներ անց ադրբեջանական կեղծ պատմագիտության ներկայացուցիչներից մեկը՝ Ջիա Բունյաթովը, Իրան կատարած այցից հետո ստիպված էր ցավով փաստել, որ ընդհանուր լեզուն դեռ ժողովրդի միասնություն չէ¹:

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԸՆԹԱՅՔՈՒՄ ԵՎ ԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Ինչպես արդեն նշեցինք, 1920-ական թթ. ազգային ինքնագիտակցության գործոնը թույլ էր արտահայտված Իրանում ապրող ադրբեջանցիների շրջանում: Պետք է նշել, որ այդ առումով Խորհրդային Ադրբեջանում ևս կային լուրջ խնդիրներ: Սպիտակզավարդիական շարժման նշանավոր ներկայացուցիչ գեներալ Ա. Դենիկինն իր «Ռուսական խռովության ուրվագծեր» հուշագրությունում նշում էր, որ Ադրբեջանում ամեն ինչ արհեստական է, սկսած անվանումից, որը վերցված է Պարսկաստանի նահանգներից մեկից²: 1920-30-ական թթ. խորհրդային իշխանությունները ձեռնամուխ եղան Ադրբեջանի պատմության, մշակույթի, գիտության զարգացման գործին: 1934 թ. հիմնադրվեց Ադրբեջանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետը, 1940-1941 թթ. Ադրբեջանի պատմության ամբիոնը: 1939 թ. հրատարակվեց Ադրբեջանի պատմության առաջին դասագիրքը³: Ադրբեջաներեն լեզվի բարեփոխումների արդյունքում ներդրվեց կիրիլիցան⁴:

Նույն ժամանակահատվածում Իրանում Ռեզա շահը ձեռնարկեց մի շարք փոփոխություններ, որոնք լրջորեն սահմանափակեցին ազգային փոքրամասնությունների իրավունքները: Ռեզա շահը առաջ քաշեց պանիրանիզմի (համաիրանականության) գաղափարախոսությունը և «Ազ-

¹ Асатрян Г., նշվ. աշխ., էջ 75:

² Деникин А., Очерки русской смуты, М., 2005, с. 235.

³ Չոլյան Մ., Ազգային քաղաքականությունը Խորհրդային Ադրբեջանում և Լեռնային Ղարաբաղի խնդիրը, «21-րդ դար», թիվ 4 (18), 2007, էջ 33:

⁴ 2020 թ. ԲԲՄ-ի ռուսական լրատվական ծառայության ռեպորտաժը ներկայացնում էր Ադրբեջանում լեզվի հետ կապված խնդիրները: Թեև ադրբեջանական իշխանությունները ընդունել են օրենքներ, սակայն Բաքվի փողոցներում կարելի է հանդիպել լատինական այբուբենով և կիրիլիցայով գրված տեքստեր: В Азербайджане будут штрафовать за нарушение норм языка. Но поможет ли это? <https://www.bbc.com/russian/features-53512088> (մուտք՝ 01.04.22)

գային միասնության» ամրապնդման շարժումը, որը ուղեկցվեց մեծապետական շովինիզմի, կայսերապաշտության և պարսիկների ռասայական և մշակութային գերազանցության վերաբերյալ քարոզչությամբ¹:

Իսրայելցի պատմաբան Բրենդա Շաֆերի կարծիքով հենց Փահլավի դինաստիայի վարած պաշտոնական քաղաքականության արդյունքում Իրանական Ադրբեջանում սկզբնավորվեցին ազգայնական շարժումները²:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին դարձյալ օրակարգ բերվեց Իրանական Ադրբեջանի հիմնահարցը: Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Վ. Բայբուրդյանն իր «Իրանի պատմություն (հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը)» գրքում գրում է. «Խորհրդային Միությունը որոշել էր, օգտվելով ստեղծված բարենպաստ իրադրությունից, Հյուսիսային Իրանի նկատմամբ վերստին վերադարձնել քաղաքական այն ազդեցությունը, որ այդ տարածաշրջանում ուներ ռուսական ցարիզմը մինչև 1917 թ. հոկտեմբերյան հեղաշրջումը»³:

Մեկ այլ տեղում հեղինակը գրում է. «Այս ամբողջ թոհուրոհի վերջնական նպատակն էր Իրանական Ադրբեջանը անջատել Իրանի կազմից և միացնել Խորհրդային Ադրբեջանին: Այդ ծրագրի իրականացումը իր լրիվ ծավալով չհաջողվելու դեպքում առկա էր նաև պահեստային տարբերակ՝ այսպես կոչված «ադրբեջանական» և «քրդական» պրեբլեմներն օգտագործել Իրանից առավելագույն տնտեսական և քաղաքական զիջումներ կորզելու համար»⁴:

Ինչպես նշում է Ջ. Հասանլին, 1939 թ. Արևմտյան Ուկրաինայի և Արևմտյան Բելոռուսի միացումից հետո ԽՍՀՄ-ը քայլեր ձեռնարկեց Հարավային Ադրբեջանի նկատմամբ⁵: Այս տեսակետն է առաջ քաշում նաև պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Յ. Գոլուբը՝ հիմնվելով արխիվային փաստաթղթերի վրա, որ դեռևս 1940 թ. նոյեմբերին Բեռլինում բանակցությունների նախօրեին Վ. Մոլոտովը նշել էր, որ Իրանի հարցը առանց ԽՍՀՄ հնարավոր չէ լուծել⁶:

¹ **Բայբուրդյան Վ.**, Իրանի հայ համայնքը. Արդի հիմնախնդիրները, Եր., 2013, էջ 27:

² **Shaffer B.**, Borders and Brethren: Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity, MIT Press, 2002, p. 15-16.

³ **Բայբուրդյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 641:

⁴ Նույնը՝ էջ 642:

⁵ **Гасанлы Дж.**, СССР-Иран: Азербайджанский кризис и начало холодной войны (1941-1946 гг.), М., 2006 https://royallib.com/read/gasanli_dgamil/sssriran_azerbaydnganskiy_krizis_i_nachalo_holodnoy_voyni_19411946_gg.html#37920 (մուտք՝ 01.04.22)

⁶ **Голуб Ю.**, Малоизвестная страница великой войны: советская оккупация Северного Ирана в августе – сентябре 1941 года, Военно-исторические исследования в Поволжье. Вып. 5. Саратов, 2003 <https://www.sgu.ru/archive/old.sgu.ru/files/nodes/10082/27.pdf> (մուտք՝ 01.04.22)

Սակայն, արդյո՞ք Խորհրդային Միության ղեկավարությունը իրատեսական էր համարում Իրանական Աղբբեջանի միացումը Աղբբեջանական ԽՍՀ-ին, այն էլ Հայրենական պատերազմի առաջին տարիներին, երբ ԽՍՀՄ գտնվում էր օրհասական դրության մեջ և ուներ սեփական սահմանները պաշտպանելու խնդիր: Կարող ենք նշել, որ առավել իրատեսական է Վ. Բայբուրդյանի նշած «պահեստային տարբերակը»՝ աղբբեջանական և քրդական խնդիրներն օգտագործելով Իրանից կորզել առավելագույն տնտեսական և քաղաքական զիջումներ: Ինչ վերաբերում է Իրանական Աղբբեջանի և Խորհրդային Աղբբեջանի միավորման հարցին, կարելի է փաստել, որ դա Աղբբեջանի կոմունիստական ղեկավարության պատեհապաշտության դրսևորումն էր և վաղեմի մտադրությունը կյանքի կոչելու ցանկությունը:

Այս անգամ նախաձեռնությունն իր ձեռքը վերցրեց Միր Ջաֆար Բաղիրովը՝ Խորհրդային Աղբբեջանի բռնաճնշումների կազմակերպիչը, Լ. Բերիայի մտերիմներից մեկը: Հենց Ջ. Բաղիրովն էր համոզել Ի. Ստալինին Հարավային Աղբբեջան ուղարկել կուսակցական, տնտեսական, մշակութային գործիչներից կազմված խումբ¹: Հիմնականում աղբբեջանցի գործիչներից կազմված խումբը ղեկավարում էր Աղբբեջանի Կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմի երրորդ քարտուղար Արազ Ալիևը, ով պարբերաբար տեղեկություններ էր հաղորդում Բաղիրովին իրադրության վերաբերյալ: Վերջինս էլ այս ամենը ներկայացնում էր Ի. Ստալինին: Ա. Ալիևի ղեկավարած խմբին ճանապարհելիս Ջ. Բաղիրովն իր ելույթում նշում է, որ «եթե նրանց մեջ դեռ մնացել է աղբբեջանական արյուն, պետք է հասնեն նախկինում բռնությամբ պառակտված ժողովրդի միավորմանը ...»²:

Մ. Ջ. Բաղիրովը Թավրիզ կատարած իր գաղտնի այցից հետո, կուսակցական գործիչների հետ հանդիպման ժամանակ բառացիորեն հայտարարել էր, որ Ղազվինը, Ուրմիան, Թավրիզը և մյուս քաղաքները Աղբբեջանի մասն են կազմում, նույնիսկ Թեհրանը հնագույն աղբբեջանական քաղաք է³:

Իհարկե, սա աղբբեջանական կուսակցական ղեկավարություն նախաձեռնությունն էր, որը փորձ էր արվում ներկայացնել իբրև ԽՍՀՄ աշխարհաքաղաքական ծրագրերի բաղադրիչ: Սակայն, փաստերը ցույց են տալիս, որ աղբբեջանական ղեկավարության մտադրությունները և

¹ **Полищук А.**, Проблема Иранского Азербайджана в годы Второй мировой войны (1941-1946 гг.), Иран и вторая мировая война: сборник статей, Рос. акад. наук, Ин-т востоковедения, отв. ред. Н.М. Мамедова, М., 2011, с. 121.

² Նույնը՝ էջ 122:

³ **Гасанлы Дж.**, Иранский Азербайджан – эпицентр «холодной войны», Кавказ & Глобализация, Том 2, Выпуск 1, 2008, с. 7:

ԽՍՀՄ իշխանությունների ծրագրերը բոլորովին էլ նույնական չէին: Օրինակ՝ ԽՍՀՄ առաջնորդ Ի. Ստալինը 1941 թ. սեպտեմբերի 3-ին Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Ու. Չերչիլին ուղղված անձնական ուղերձում նշում էր, որ Իրանի հարցը լավ լուծում է ստացել: Բրիտանական և խորհրդային զորքերի համատեղ գործողությունները լուծել են այդ հարցը: Այդպես կլինի նաև հետագայում: «Իրանը միայն դրվագ է: Պատերազմի ճակատագիրը, իհարկե կլուծվի ոչ Իրանում»¹:

Դեպքերի հետագա ընթացքը՝ մասնավորապես 1941 թ. օգոստոսի 25-ին խորհրդա-անգլիական համաձայնագրի, իսկ 1942 թ. հունվարի 29-ին ԽՍՀՄ-ի, Մեծ Բրիտանիայի և Իրանի միջև եռակողմ պայմանագրի ստորագրումը, ցույց տվեցին, որ Իրանական Ադրբեջանի հիմնահարցը խորհրդային ղեկավարության համար այլ խնդիրների լուծման համար միջոցներից մեկն էր, այլ ոչ թե վերջնականապես: Սա առավել ակնհայտ դարձավ 1945-1946 թթ. ընթացքում:

1944 թ. Իրանի տարածքում նավթային կոնցեսիաների հարցը դարձավ ԽՍՀՄ արտաքին քաղաքականության գլխավոր առաջնահերթությունը: Կրկին խորհրդային դիվանագիտությունը գործի դրեց Իրանական Ադրբեջանի գործոնը: 1944 թ. մարտին ԽՍՀՄ կառավարությունը քննարկեց «Հարավային Ադրբեջանի բնակչությանն տրամադրվող տնտեսական և մշակութային աջակցության մեծացման ուղղված միջոցառումների վերաբերյալ» հարցը («О мероприятиях по усилению культурной и экономической помощи населению Южного Азербайджана»): 1944 թ. զարնան և ամռան ամիսներին Հարավային Ադրբեջան ուղարկվեցին 620 մասնագետներ²:

1945 թ. ամռանը նոր որոշումներ և քայլեր ձեռնարկվեցին Իրանի վերաբերյալ, որտեղ կարևոր տեղ էր զբաղեցնում նաև Իրանական Ադրբեջանի հարցը: 1945 թ. հունիսի 21-ին ընդունվեց նաև «Հյուսիսային Իրանում երկրաբանական հանքախուզական աշխատանքների վերաբերյալ» որոշում («О геологоразведочных работах на нефть в Северном Иране»): Նույն թվականի հուլիսի 6-ին ընդունվեց «Հարավային Ադրբեջանում և Հյուսիսային Իրանի այլ շրջաններում անջատողական շարժումներ կազմակերպելու միջոցառումների վերաբերյալ» որոշումը («О мероприятиях

¹ Личное послание премьера Сталина премьеру г-ну Черчиллю, 3 сентября 1941 года, Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг., В 2-х т., Т. 1, М., 1976, с. 28:

² **Полищук А.**, նշվ. աշխ., էջ 123:

по организации сепаратистского движения в Южном Азербайджане и других провинциях Северного Ирана»¹:

Այս ընթացքում Ադրբեջանական Կոմկուսի ղեկավարությունը կրկին գործի դրեց իր ողջ զինանոցը՝ Իրանում ապրող ադրբեջանցիների շրջանում հակաիրանական ալիք բորբոքելու և «բռնությամբ երկու մասի պառակտված ժողովրդի վերամիավորման» խնդիրը լուծելու համար:

1945 թ. աշնանը ձևավորվեց Ադրբեջանի դեմոկրատական կուսակցությունը, որի առաջնորդը դարձավ Մելիդ Ջաֆար Փիշևարին: Վերջինս Ռեզա շահի օրոք ձերբակալվել էր և տասը տարի անցկացրել էր բանտում: Նա «Աժիր» թերթի խմբագիրն էր, որը մեծ հեղինակություն էր վայելում: Փիշևարին ընտրվել էր Մեջլիսի պատգամավոր, սակայն նրա մանդատը չեղարկվել էր իշխանությունների կողմից²:

1945 թ. նոյեմբերի 20-ին Թավրիզում գումարված Ադրբեջանական ազգային կոնգրեսի համագումարը միասնաբար պաշտպանեց Իրանական Ադրբեջանի ինքնավարության գաղափարը: Նոյեմբերի 23-ին Ազգային կոնգրեսը ընդունեց հռչակագիր՝ ուղղված շահին, մեջլիսի նախագահին, վարչապետին՝ պահանջելով ազգային ինքնավարություն: 1945 թ. դեկտեմբերի 12-ին ձևավորվեց Ադրբեջանական ազգային կառավարությունը³: Կառավարության առաջին հրամաններից մեկը պարտավորեցնում էր պետական և մասնավոր բոլոր դպրոցներում դասավանդումն անցկացնել ադրբեջաներեն: Մանկավարժների մասնակցությամբ ստեղծում է նաև նոր դասագրքեր ստեղծելու համար հանձնաժողով⁴:

Բաքվում լույս տեսնող հայալեզու «Կոմունիստ» թերթի էջերը լի են Իրանական Ադրբեջանում տիրող համընդհանուր ոգևորության վերաբերյալ շինծու նյութերով: Բերենք մի քանի օրինակ. «Ամեն օր կառավարության նստավայր են գալիս ազգաբնակչության տարբեր խավերի բազմաթիվ խմբեր և հայտարարում, որ իրենք պատրաստ են համագործակցել կառավարության հետ: Ազգաբնակչությունը հայտարարում է, թե Ադրբեջանի քաղաքներում ու ճանապարհներին երբեք այդպիսի անվտանգություն չի տիրել, ինչպես ներկայումս»⁵: «Ձենջանում կատարյալ հանգստություն է տիրում: Վերացվում է սպեկուլյացիան: Առաջները շատ դժվար էր գնացքի տոմս գնել, իսկ այժմ այդ հեշտ գործ է և չի պահանջում միջնորդների միջամտությունը»⁶: ««Ադրբեջան» թերթը սիստեմատիկորեն բազմա-

¹ Նույնը՝ էջ 125:

² «Կոմունիստ», 28 դեկտեմբեր 1945:

³ **Полищук А.**, նշվ. աշխ., էջ 126:

⁴ «Կոմունիստ», 28 դեկտեմբեր 1945:

⁵ «Կոմունիստ», 23 դեկտեմբեր 1945:

⁶ «Կոմունիստ», 18 դեկտեմբեր 1945:

թիվ նամակներ ու հեռագրեր է տպագրում, որոնցում ողջունում են ազգային կառավարությունը: Դեկտեմբերի 19-ի համարում հրապարակված են ողջույններ, որ ստացվել են բուն Թավրիզից, այլև Շահպուրից, Մարաղայից, Ահարից և այլն: Արդաբիլում կայացել է միտինգ, որին ներկա են եղել ավելի քան հազար մարդ: Միտինգում ընդունված բանաձևում ասվում է, որ մեջլիսի բացման օրը պատմական տոն է հանդիսանում ադրբեջանական ժողովրդի համար: «Այժմ, - ասվում է ողջույնի մեջ,- մենք սկսում ենք մեր նոր երջանիկ կայսքը, որի համար պայքարել ենք երկար տարիներ»¹:

Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարությունը անթաքույց ոգևորություն էր դրսևորում Իրանական Ադրբեջանում ծավալվող իրադարձությունների նկատմամբ և ոգևորում էր Փիշնարիի կառավարությանը: Մինչդեռ այդ նույն ժամանակահատվածում ԽՍՀՄ իշխանությունները բանակցություններ էին վարում Իրանի կառավարության, ինչպես նաև ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի հետ, որոնց ընթացքում քննարկվում էր նաև Իրանական Ադրբեջանի հարցը:

1946 թ. փետրվարին բանակցություններ տեղի ունեցան Իրանի վարչապետ Ահմեդ Ղավամ Էս-Սալթանեյի հետ: Հետաքրքիր է, որ Իրանի վարչապետ Ղավամը ընդունելով հանդերձ, որ Ադրբեջանի բնակչությունը թյուրքախոս է, նշում էր, որ տարիների ընթացքում այս ժողովուրդը չի ստեղծել այդ լեզվով ուշադրության արժանի գեղարվեստական կամ պատմական ստեղծագործություններ²:

1946 թ. ապրիլին խորհրդային Կարմիր խաչի հրավերով ԽՍՀՄ այցելեց շահի քույր Աշրաֆը: Իհարկե, նրա այցի առանցքը հիվանդանոցներ այցելելն ու առողջապահական համակարգի ուսումնասիրությունը չէր: Գլխավորը Ի. Ստալինի հետ հանդիպումն էր և Քավամի այցի մանրամասների ճշտումը: Իր մեկժամանոց ելույթում Աշրաֆը փորձում էր համոզել դադարեցնել Ադրբեջանական ազգային կառավարությանն ուղղված աջակցությունը, որ այդ մարիոնետային պետությունը սրում է երկու երկրների հարաբերությունները³:

Խորհրդային զորքերը լքեցին Իրանի տարածքը 1946 թ. գարնանը, իսկ նույն թվականի դեկտեմբերի 14-ին իրանական զորքերը գրավեցին Թավրիզը: Մեծ թվով ադրբեջանցիներ, այդ թվում նաև ղեկավար պաշ-

¹ «Կոմունիստ», 18 դեկտեմբեր 1945:

² **Алиев С. М.**, նշվ. աշխ., էջ 223:

³ **Арабаджян З. А.** Давление США на СССР и достижение договоренностей о выводе советских войск из Ирана после Второй мировой войны, Иран: ислам и власть, М., 2001, с. 211:

տոններ զբաղեցնող, փախսան Խորհրդային Ադրբեջան: Մինչև 1947 թ. հունվար Խորհրդային Ադրբեջան անցան 6318 մարդ¹:

Մեյիդ Ջաֆար Փիշևարին, որը շարունակում էր Իրանական Ադրբեջանի հետ կապված ծրագրեր մշակել, մահացավ 1947 թ. հուլիսի 3-ին Գյանջայի մոտակայքում տեղի ունեցած ավտովթարի հետևանքով²:

Այս իրադարձություններից տարիներ անց՝ 1956 թ. Խորհրդային Միություն այցելեց Մոհամադ Ռեզա շահը՝ իր կնոջ հետ: Լ. Մլեչին իր գրքում բերում է դեսպան Ա. Վորոնինի հուշերը, ըստ որի Ն. Խրուշչովը Կրեմլում կայացած հանդիպման ժամանակ նշում է, որ Իրանական Ադրբեջանը պատկանում է Իրանին և նրա անբաժան մասն է: Իր հերթին Մոհամադ Ռեզա շահը նշում է, որ այդ խոսքերից հետո իրանական օրգանիզմից դուրս եկան վերջին փշերը³:

Իրանահայ «Ալիք» թերթի 1956 թ. հուլիսի 15-ի թիվ 153-րդ համարում հրապարակվել են ԽՍՀՄ-ում հրաժեշտի հանդիպման ժամանակ Կ. Վորոշիլովի և Մոհամադ Ռեզա շահի ելույթները: Կ. Վորոշիլովն իր ելույթում նշում էր. «Անկախության, ամբողջականության և ներքին գործերին չմիջամտելու քաղաքականություն է կիրառված երկու երկրների պայմանագրերի մեջ»:

1954-ին ստորագրված համաձայնագրով փակվեց տարիների անցեալ ունեցող սահմանավեճը, այլևս մեր միջև որևէ անհամաձայնություն գոյություն չունի:

Սովետական Միությունը նպատակ չունի մենաշնորհներ ձեռք բերել Իրանում կամ հարևան այլ երկրներում: Մեր երկիրը երբեք չի սպառնացել Իրանին և երբևիցե չպիտի սպառնայ⁴:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Ամփոփելով Խորհրդային Ռուսաստանի, այնուհետև Խորհրդային Միության քաղաքականությունը Իրանական Ադրբեջանի հարցում 1920-21 թթ. և 1941-1946 թթ., կարելի է հանգել մի քանի եզրակացությունների: Քաղաքացիական պատերազմի ավարտից հետո Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանությունները 1920-ական թթ. սկզբին փորձեցին քայլեր ձեռ-

¹ Гасанлы Дж., СССР-Иран: Азербайджанский кризис и начало холодной войны (1941-1946 гг.) https://royallib.com/read/gasanli_dgamil/sssiran_azerbaydgerskiy_krizis_i_nachalo_holodnoy_oy_voyni_19411946_gg.html#37920 (մուտք՝ 01.04.22)

² Млечин А., В поисках утраченного величия, Иран, ядерное оружие и Ближний Восток, Санкт-Петербург, 2014, с. 216.

³ Նույնը՝ էջ 222:

⁴ «Ալիք» օրաթերթ, 15 հուլիս 1956:

նարկել հարևան տարածաշրջաններում ազդեցության շրջանակներն ընդլայնելու, ինչպես նաև սեփական սահմաններին ուղղված վտանգները չեզոքացնելու ուղղությամբ: Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարությունը ի դեմս Ն. Նարիմանովի, փորձեց նախադրյալներ ստեղծել Իրանական Ադրբեջանի նկատմամբ հավակնություններ ներկայացնելու համար: Ադրբեջանական իշխանությունների մտադրությունները փորձ էր արվում ներկայացնել իբրև Խորհրդային Ռուսաստանի առաջնահերթություն: Այս գործելաոճը որդեգրվեց նաև Ադրբեջանի Կոմկուսի քարտուղար Միր Ջաֆար Բադիրովի կողմից: Վերջինս չէր թաքցնում բացահայտ ոտնձգությունները Իրանի հյուսիսային շրջանների նկատմամբ՝ որպես ադրբեջանական քաղաք ներկայացնելով նաև Թեհրանը: Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարությունը համակողմանի աջակցություն էր տրամադրում Ադրբեջանի դեմոկրատական կուսակցությանը և 1945 թ. դեկտեմբերին ստեղծված կառավարությանը Փիշևարիի գլխավորությամբ: Հերթական անգամ ԽՍՀՄ գերակայությունները Իրանի հետ փոխհարաբերություններում փորձ էր արվում փոխկապակցել Իրանական Ադրբեջանի հիմնահարցի հետ: Սակայն, 1946 թ. գարնանը խորհրդային զորքերի դուրս բերումը Իրանից և հետագայում շահական իշխանությունների հետ ձեռք բերված համաձայնությունները խոսում են այն մասին, որ Իրանական Ադրբեջանի հարցը ԽՍՀՄ-ի համար միայն միջոց էր, այլ ոչ թե նպատակ:

Эдуард Зограбян, Аршалуйс Тетейн, Проблема Иранского Азербайджана во внешней политике советских властей (1920-1940-е годы) - Проблема «Иранского Азербайджана» или «Южного Азербайджана» занимала особое место в геополитических планах Советской России, а позднее Советского Союза. Азербайджанские коммунисты пытались связать политические приоритеты советского руководства с вопросом Иранского Азербайджана. После окончания Гражданской войны власти Советской России в начале 1920-е гг. пытались предпринять шаги по расширению сферы своего влияния на соседние регионы, а также нейтрализовать угрозы собственных границ. Руководство Советского Азербайджана в лице Наримана Нариманова пыталось создать предпосылки для предъявления претензии по отношению к Иранскому Азербайджану. Первый секретарь ЦК Коммунистической партии Азербайджана Мир Джафар Багиров не скрывал открытых посягательств на северные районы Ирана, представляя Тегеран азербайджанским городом. Лидер Советского Азербайджана открыто говорил о «воссоединения» двух частей одного народа. Руководство Советского Азербайджана оказывало всемерную поддержку Демократической пар-

тии Азербайджана и главу Демократической Республики Азербайджан Сейид Джафар Пишевари. Однако вывод советских войск из Ирана весной 1946 г. и достигнутые позднее договоренности с шахским правительством показывают, что вопрос об Иранском Азербайджане был для СССР лишь средством, а не целью.

Eduard Zohrabyan, Arshaluys Teteyan, The Problem of Iranian Azerbaijan within the foreign policy of the Soviet authorities (1920-1940) - The problem of "Iranian Azerbaijan" or "South Azerbaijan" occupied a special place in the geopolitical plans of Soviet Russia, and later the Soviet Union. Azerbaijani communists tried to link the political priorities of the Soviet leadership with the issue of Iranian Azerbaijan. After the end of the Civil War, the authorities of Soviet Russia in the early 1920s tried to take steps to expand their sphere of influence in neighboring regions, as well as to neutralize the threats to their own borders. The leadership of Soviet Azerbaijan, represented by Nariman Narimanov, tried to create the prerequisites for making a claim against Iranian Azerbaijan. The first secretary of the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan, Mir Jafar Baghirov, did not hide open encroachments on the northern regions of Iran, representing Tehran as an Azerbaijani city. The leader of Soviet Azerbaijan spoke openly about the "reunification" of two parts of one nation. The leadership of Soviet Azerbaijan provided all possible support to the Democratic Party of Azerbaijan and the head of the Democratic Republic of Azerbaijan, Seyid Jafar Pishevari. However, the withdrawal of Soviet troops from Iran in the spring of 1946 and the agreements reached later with the Shah's government show that the question of Iranian Azerbaijan was only a means for the USSR, not a goal.

Ուղարկվել է խմբագրություն 08.06.2022թ.

Գրախոսվել է 15.06.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 10.06.2022 թ.